

WSTĘP

Ciągłość i zmienność: komplementarne cechy społeczności
(Paweł Rybicki, *Struktura społecznego świata*)

Historia jest nauką o ludziach w czasie
(Jacques Le Goff, *Długie Średniowiecze*)

Inspiracją do przygotowania tej monografii była przypadająca w tym roku setna rocznica odzyskania przez nasz kraj niepodległości. Minione stulecie to dla badaczy społecznych fascynujący okres zmian we wszystkich dziedzinach życia, w tym fundamentalnych przemian systemowych. Wieś i rolnictwo odegrały w tych przemianach bardzo ważną rolę. Oddawana do rąk czytelników monografia to podstawowa publikacja, powstała w wyniku realizacji interdyscyplinarnego projektu badawczego.

Projekt ten realizowany jest w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk od 2015 r., a jego zakończenie przewidziane jest na rok 2019. Wykonawcami projektu są przede wszystkim pracownicy Instytutu, ale udało się pozyskać do współpracy wybitnych uczonych, w roli autorów i recenzentów, z innych środowisk naukowych, także spoza Warszawy. Ta monografia jest dowodem owej współpracy. Wszystkie rozdziały zawarte w tej publikacji mają charakter autorski, ale ich dobór, zakres analiz i usytuowanie wynikają z idei i celów badawczych przyjętych przez inicjatorów i redaktorów tego przedsięwzięcia badawczego.

Celem tego projektu był wielowymiarowy opis procesów, prawidłowości rozwojowych i ich efektów dla zmieniającej się roli wsi w życiu gospodarczym, społecznym i kulturowym kraju, w okresie stu lat od odzyskania przez Polskę niepodległości, a więc w latach 1918–2018 oraz rozwinięcie dialogu wokół ujawnionych problemów społeczno-gospodarczych ważnych nie tylko dla mieszkańców wsi, ale i dla całego społeczeństwa.

Kilkadziesiąt opracowań zawartych w tej publikacji książkowej składa się na obraz i znaczenie szczególnie ważnego i, liczbowo ujmując, największego aktora dziejów naszego kraju w ubiegłym stuleciu, jakim była ludność wiejska, wśród której dominowała ludność chłopska. Znaczenie historyczne i jej rola w rozwoju zasługują na dowartościowanie. Liczymy, że nasza publikacja spełni to zadanie.

Większość rezultatów naszych analiz zawarta jest w 38 rozdziałach obu tomów niniejszej monografii; inne publikowane są w kwartalniku *Wieś i Rolnictwo*. Mamy nadzieję, że te opublikowane wyniki naszych dociekań staną się podstawą dyskusji, która wyjdzie poza środowisko naukowe.

Sto lat, cały wiek, to okres na tyle długi, by ukazać trwanie i zmiany wiejskiej rzeczywistości w Polsce. Mimo że niektóre jej elementy wykazują cechy długiego trwania, przyjęliśmy, że ta rzeczywistość „zawsze jest tokiem czegoś, co się dzieje, co podlega zmianom, choćby drobnym, często nieuchwytnym, pozornie nieważnym. Dopiero długi tok takich małych zmian okazuje pewnego dnia, pewnej godziny, że miały one swoją ważność, że przyniosły zmianę, widoczną i uchwytną. Co nie oznacza bynajmniej, że wielkie zmiany dokonują się tylko przez kumulacje zmian małych i nie dochodzą do skutku także na drodze nagłych i gwałtownych procesów” (Rybicki 1979, s. 546). W minionym stuleciu takich gwałtownych zmian było kilka. Należały do nich niemiecko-sowiecka okupacja, która pochłonęła miliony polskich obywateli, także mieszkańców wsi, zmiany terytorialne po drugiej wojnie z towarzyszącymi im wysiedleniami i przesiedleniami, rewolucje społeczno-polityczne i gospodarcze zapoczątkowane w latach 1944 i 1989. Te wydarzenia były przyczyną zmian zasadniczych i najważniejszych, zmian kierunkowych i systemowo-instytucjonalnych. Do takich są zaliczane „zmiany, które sprowadzają się do stosunków między klasami lub inaczej wyróżnionymi częściami wielkiej społeczności i relacji między rządzącymi i rządzonymi, stanowią jednak o zmianie całej postaci życia zbiorowego” (Rybicki 1979, s. 559).

Te wielkie wydarzenia w sposób niejako naturalny posłużyły do podziału osi czasu, na której umieściliśmy badane przez nas procesy. Mamy więc okres II Rzeczypospolitej, wyznaczony powrotem Polski na polityczną mapę świata i rozpoczęciem II wojny światowej, okres wojny w latach 1939–1945, prawie pół wieku (1945–1989) trwający okres Polski Ludowej (nazwany umownie PRL, choć nazwa ta oficjalnie pojawiła się dopiero w 1952 r.) oraz rozpoczynający się w 1990 r. okres III Rzeczypospolitej. Nie jest to jednak jedyna możliwa periodyzacja tych stu lat. Nie pokrywa się z nią uniwersalny podział, odwołujący się do struktury gospodarki i pochodnej wobec niej struktury zatrudnienia. W ciągu stu lat gospodarka polska przechodzi z fazy preindustrialnej, kiedy oparta jest głównie na sektorze pierwszym, tj. przede wszystkim rolnictwie, do gospodarki postindustrialnej, opartej na sektorze trzecim, tj. usługach. Faza preindustrialna trwa do lat sześćdziesiątych XX w., na jej koniec przypada przejście do fazy industrialnej, a następnie postindustrialnej. To jednocześnie opis przebytej drogi od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego, którego cechy (a więc

i definicja) ulegają ciągłej zmianie. Elementem tego przejścia jest zmiana miejsca wsi i rolnictwa w społeczeństwie. Na początku XX w., w preindustrialnym społeczeństwie polskim na wsi mieszkało ok. 70% ludności kraju, a rolnictwo było podstawową gałęzią gospodarki; sto lat później, w społeczeństwie wchodzącym w fazę postindustrialną, na wsi mieszka ok. 40% ludności kraju, a wkład rolnictwa do PKB oscyluje wokół 3%. Nie jest to jedyny jego udział w tworzeniu bogactwa kraju, gdyż w postindustrialnym społeczeństwie zauważono, że rolnictwo produkuje także trudno policzalne, ale bardzo ważne dla społeczeństwa i gospodarki, dobra publiczne. Spadek znaczenia rolnictwa – dezagraryzacja społeczeństwa – przejawia się także w coraz mniejszym zatrudnieniu w rolnictwie. W efekcie tego wieś traci jedną ze swoich ważnych cech definicyjnych: większość jej mieszkańców już nie zajmuje się rolnictwem. Wielozawodowość i wielofunkcyjność wsi, poprawa wykształcenia jej mieszkańców i warunków ich bytu sprawiła, że zakwestionowany został także drugi, *explicite* nieartykułowany element tej definicji: gorsze niż w mieście warunki życia. Pojawia się więc pytanie o tożsamość współczesnej wsi; także o to, czy jest ona jedna, czy też istnieją jej różne odmiany. Pewne sugestie niesie tu proces urbanizacji, który sprawia, że dotychczasowy, ostry i wyraźny podział na wieś i miasto przestaje być wystarczający: konieczne staje się wyróżnienie stref podmiejskich, „trzeciej przestrzeni”. Wiejskość i miejskość stają się stopniowalne, a granice między nimi ulegają rozmyciu. Ważnym składnikiem i cechą opracowań zawartych w tej monografii jest pokazanie wielkiej różnorodności obszarów wiejskich i rolnictwa: warunków rozwoju, zagospodarowania przestrzennego, tradycji kulturowych, struktur społecznych i wielu innych.

Nałożenie dwóch wyżej opisanych strukturyzacji osi czasu wskazuje na głębokość zmian, które dokonały się w ostatniej dekadzie XX w. Rewolucji politycznej, która szeroko otworzyła wrota napierającej globalizacji, towarzyszyła zmiana typu gospodarki i społeczeństwa. Dlatego też była to zmiana wielka, zmiana kulturowa i instytucjonalna, niosąca społeczną traumę¹, w różny sposób przejawiającą się w wiejskim społeczeństwie. Ale na to nakładają się jeszcze inne strukturyzacje osi czasu, które przynosi analiza poszczególnych procesów. Zostały one zapoczątkowane albo przez jakieś znaczące, umiejscowione w czasie wydarzenia (np. reforma rolna), albo też „uskładane” zostały z wielu drobnych zmian, które często nie były dostrzegane lub były lekceważone, gdyż powodowały tylko drobne rysy na zasadniczych elementach konstytuujących rzeczywistość społeczną, nie naruszając jej istoty. Kumulacja tych

¹ Odwołujemy się tu do znanej koncepcji Piotra Sztompki.

zmian doprowadziła jednak w pewnym momencie do zmiany samej istoty, tożsamości zjawiska, społecznych instytucji czy struktury. Przykładem mogą być zmiany tożsamości osoby prowadzącej rodzinne gospodarstwo rolne, dzięki którym w ciągu stu lat „tysiącletni” chłop stał się farmerem, mimo iż elementy gospodarstwa rodzinnego pozostały te same: to ziemia, kapitał, praca i zarządzanie należące do rodziny. Polski „koniec chłopów”, a zarazem kres ich kultury, należał do najpóźniejszych w Europie, a przez wielu badaczy nadal nie jest uznawany za oczywisty.

Przedmiotem analizy we wszystkich zawartych w tym dziele opracowaniach jest dynamika zjawisk, struktur i procesów, które miały miejsce na polskiej wsi w ciągu stulecia 1918–2018. Analizy mają więc charakter historyczny przy założeniu o ciągle, szybciej lub wolniej, zmieniającej się rzeczywistości społecznej. Nawet przecież wypracowane przez Fernanda Braudela pojęcie „długiego trwania” jest kategorią określającą dynamikę społeczną. Długie trwanie, co znakomicie opisał Marc Bloch (1962), cechuje w znacznym stopniu strukturę agrarną. W Polsce, mimo upływu stu lat, ciągle widoczne są jej cechy ukształtowane przez zabory. Także – występująca niegdyś i odradzająca się w różnych politycznych porządkach – dualność tej struktury. Przygotowując tę monografię, jej autorzy obserwowali „stawanie się społeczeństwa” (Sztompka 2003), kładąc nacisk na komponent historyczny tego procesu; na to, że „ludzie tworzą społeczeństwo i historię, ale nie dowolnie, lecz w danych warunkach strukturalnych odziedziczonych z przeszłości, które sami zarazem umacniają lub modyfikują dla swoich następców” (Sztompka 2003, s. 527). Douglass C. North, noblista z dziedziny ekonomii, napisał: „Historia ma znaczenie. Ma znaczenie nie tylko dlatego, że możemy uczyć się z doświadczeń przeszłości, ale dlatego, że terażniejszość i przyszłość są połączone z przeszłością trwaniem instytucji społecznych. Obecne i przyszłe wybory kształtowane są przez przeszłość. A przeszłość może być tylko zrozumiała jako historia instytucjonalnej ewolucji” (North 1990, s. VII).

Inicjatorzy i redaktorzy tego przedsięwzięcia naukowego składają serdeczne podziękowania wszystkim autorom i recenzentom zawartych w tej monografii opracowań. Jej realizacja nie byłaby możliwa bez wsparcia tych instytucji, którym bliskie są przedstawione tu zagadnienia. Decyzją Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w 2017 r. projekt pn.: „Ciągłość i zmiana – sto lat rozwoju wsi i rolnictwa Polski. Współpraca interdyscyplinarna nauk humanistycznych i społecznych na rzecz dialogu środowiskowego” otrzymał dofinansowanie w ramach programu DIALOG. Główny Urząd Statystyczny jako partner projektu służył merytorycznym wsparciem – za okazaną życzliwość dziękujemy jego

pracownikom. Dziękujemy też donatorom projektu: Fundacji Wspomagania Wsi, Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności, Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Bankowi Gospodarki Żywnościowej Paribas S.A., Polskiemu Wydawnictwu Rolniczemu oraz spółce Bioagra S.A., których wsparcie pozwoliło na staranne merytoryczne opracowanie problemów i wysoką jakość ich końcowej prezentacji. Słowa podziękowania kierujemy także do Wydawnictwa Naukowego Scholar, które pomogło nam zmaterializować oddawaną do rąk czytelników księgę. Na koniec wiele serdecznych podziękowań składamy naszym koleżankom i kolegom w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, zaangażowanym w realizację projektu. Dzięki ich wielomiesięcznej pracy, talentom i entuzjazmowi ten naukowy i zarazem rocznicowy projekt mógł być zrealizowany.

Redaktorzy naukowci monografii

Warszawa, 11 listopada 2018 r.

Bibliografia

- Bloch M. (1962). *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris: Armad Colin.
- Braudel F. (1976). *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Le Goff J. (2007). *Długie średniowiecze*. Warszawa: Wydawnictwa UW.
- North D.C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rybicki P. (1979). *Struktura społecznego świata*. Warszawa: PWN.
- Sztompka P. (2003). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Znak.